

ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

Іван РУСИНКА

Copyright © 2003

Суспільна проблема: Ситуація, що склалася в житті суспільства, різко загострила відчуття особистої приналежності кожного громадянина до всього, що довкола відбувається. Вона, щонайперше, вимагає зміни існуючої парадигми освітньої стратегії: перенесення акценту з отримання знань та формування вмінь до вироблення норм і навичок здійснення самостійної навчальної діяльності, яка б всебічно розвивала здібності, розширювала межі свободи та особистої причетності молоді до національного культуротворення.

Мета статті – обґрунтувати доцільність та актуальність зміни стратегії освітньої діяльності шляхом перегляду наповнення її інноваційним змістом, оновленими формами і методами добування студентом особистісних знань з психології.

Авторська концепція. Традиційний погляд на суть освітньої діяльності як інформаційно зорієнтований вичерпав свої можливості. Сучасні обставини і завдання входження України у світовий цивілізаційний простір вимагають обґрунтування нової освітньої доктрини. Тому, крім формування та розвитку когнітивних структур, з допомогою яких переробляється й організовується різноманітна інформація, психолого-педагогічні впливи покликані стимулювати суб'єкту активність студента і персоналізувати його відповідальність за власний культурний розвиток. Особистість навчається структурувати й організувати свій спосіб життєствердження у світі, самостійно виробляє прийоми

оптимальної регуляції своєї діяльності, поведінки, спілкування тоді, коли є активною, соціалізованою, впевнено зобов'язаною і толерантною до оточення.

Сутнісний зміст: здійснюється теоретичний аналіз парадигми освітньої діяльності; визначаються чинники, які заважають студентам вийти за межі усталених схем, що обмежують добування нового досвіду, гальмують розвиток здібностей і самотворення власного Я; характеризуються навчальні технології і методи, що дають змогу заглиблюватися у сутність пропонованого освітнього змісту, усвідомити його закономірності та ідеї, нарешті застосувати здобуті знання на практиці; пропонується концептуальний підхід до визначення змісту, форм і методів покращення освітнього процесу у ВНЗ, що з успіхом може бути використаний при розробці навчальної програми з основ психології та педагогіки.

Ключові слова: *пізнавальні здібності, вміння і навички, система і структура знань, когнітивні структури, саморозвиток, організація освітньої діяльності, індивідуальний стиль діяльності.*

Соціально-політична ситуація розвитку сучасного українського суспільства є вкрай незадовільною. Один з реальних способів її подолання полягає в: а) нарощуванні людиною свого суб'єктивного потенціалу, який має актуалізуватися у продуктивних формах надійного психологічного захисту; б) інтенсифікації засобів і механізмів самовдосконалення і саморозвитку кожного громадянина.

Актуальна соціальна ситуація, на думку окремих провідних психологів, часто визначає динаміку розвитку науки, зумовлюючи ті чи інші її повороти. Зокрема, зміст сучасної освіти містить інформацію, яка почасти непотрібна суспільній людині. Це не дає змоги студентам зайнятися тим, що їх цікавить і що є необхідним для подальшого життя. Завчивши велику кількість теоретичного і фактичного матеріалу, вони виходять із ВНЗ непристосованими, негнучкими. А щодо випускників школи, то вони ще й не знають належним чином світ, у якому живуть, сприймаючи його переважно як незрозумілий й агресивний.

Одним з можливих способів вирішення цієї проблеми є переорієнтація освітньої стратегії навчально-виховного процесу в інтересах учня, студента, а відтак насичення освітнього змісту і міжособових взаємин ідеями людяності, принципами гуманності. Важливу роль у цьому процесі покликана відіграти гуманітаризація освіти, основним механізмом реалізації якої є ґрунтовні соціально-психологічні знання. Шляхи формування останніх пролягають через широкий простір використання нестандартних форм навчання, нових педагогічних технологій. Саме курс "Основи психології та педагогіки" дає змогу використовувати інноваційні підходи до вибору освітнього змісту і повною мірою актуалізує творчий потенціал студентів, навчає їх саморегуляції, самоствердженню, формує досвід відповідальності за своє життя.

Традиційний спосіб викладу навчального матеріалу має певні недоліки, які полягають у тому, що спочатку пропонуються готові знання, хоч і в системному вигляді, а лише потім треба їх осмислити і розуміти. Викладач сам роз'яснює і витлумачує всю інформацію, пов'язуючи її з уже відомими подіями і фактами. Але ж добре відомо, що тільки задіяння в активну пізнавальну діяльність спонукає студента до заглиблення у сутність

проблемних тем будь-якого курсу, до внутрішнього прийняття і застосування того, що вимагає навчальна програма і викладач. Звідси – потреба в розширенні змісту і форм самостійної пізнавальної роботи студентів, адже ефект навчання більший тоді, коли нове наукове знання є результатом власних мотиваційних, інтелектуальних і вольових зусиль.

Методологічний підхід до розв'язання зазначеної проблеми полягає у визнанні того, що особистість розвивається і формується у двох площинах: а) горизонтальній – коли вона розгортає свою діяльність у просторі-часі, і б) вертикальній – де смисловою віссю є її ставлення до світу. Взаємовплив цих потоків людської активності відбувається кожного моменту життя, передусім у точках їх діалектичного перехрещення [1]. Новизна розвиткового стану особистості пов'язана зі зміщенням форм активності в той чи той бік.

Окреслені концептуальні підходи в інтерпретації формування і розвитку особистості доцільно розділити на ті, які надають перевагу смислам, або поведінці. Для перших властиво, що особистість по-новому усвідомлює себе, для других – навчається вживатися з цим усвідомленням. У першому випадку головна цінність – людина та її внутрішній світ, другому – довкілля, тобто наявне середовище, до якого треба пристосовуватися.

В сучасній психології обґрунтовані парадигми особистісного буття, в яких увага зосереджується на концептуальній орієнтації, що людина – не засіб, а самоцінність соціуму. Щоб проілюструвати залежність розвитку і формування особистості від граничних категорій і концептуальних векторів скористаємося таким прикладом. *"Нам потрібно перепливти на човні швидкохідну річку. Для того, щоб потрапити в заплановане місце, треба керувати човном, спрямовуючи його вище заповітної точки на березі, інакше сильна течія понесе човен далі"*. Так і у сфері моральних вимог: треба рулити завжди вище, а потік життя

завжди знесе нижче. Уявимо сказане у вигляді простої схеми: ріка життєвих подій зносить потоком людину до нижчого, а попри це межова мета, яку вона собі ставить і до якої прагне, є орієнтиром розвиткового руху вперед.

Порівняємо за допомогою цієї схеми окреслені парадигми особистісного буття, щоб показати наскільки той чи інший вибір має значення для визначення людиною свого місця в суспільстві, власної світоглядної позиції і тих наслідків, які породжує ця позиція.

Гуманістична парадигма розглядає людину як істоту самоцінну і самовиправдану, тому що джерело розвитку знаходиться у самому суб'єкті. Вихідна аналогія тут – зерно, яке буде проростати у напрямку і з швидкістю залежно від наявності якісного ґрунту, достатніх світла, вологості, повітря. Людина прискорено розвивається в кращому для неї напрямку за наявності уваги, симпатії, соціального визнання.

Технологічна парадигма виносить джерело розвитку зовні. Тоді людина подібна до ґрунту, на який повинні впасти зерна Божественного слова, а якщо не попадуть – заповняться іншими, бісівськими. Щодо руху із самого себе, то крім скверни, на думку теологів, людина не здатна породити більше нічого. Пересічний громадянин може стати справжньою богоподібною людиною, лише віруючи і наслідуючи Христа.

Культурно-історична парадигма близька до теологічної, тому що джерело розвитку теж виноситься назовні, а реальним носієм цього джерела є інша людина. Отож те, що треба засвоїти, сприйняти знаходиться поза самим суб'єктом. У зв'язку з цим М.М. Бахтін писав: “Принцип оформлення душі – це принцип оформлення внутрішнього життя зовні, з іншої свідомості” [Цит. за 1, с. 64]. Звідси виникає потреба продукування зовні тих взірців й еталонів, які спрямовують становлення і розвиток особистості через досвід організованого

оволодіння, формування окремих соціальних і культурних знаків, понять, умінь, норм, цінностей.

Принцип корекції особистості, що впливає з останньої парадигми, можна подати за допомогою наступної аналогії (ідея якої була запропонована І.Я. Розовським [1, с. 65]). Уявимо собі глобус. Нижній полюс символізує початкову точку зростання – народження людини, яке несе в собі певний задум, потенційну можливість й обіцяє належне втілення. Після цього життя часто відволікає розвиток особи в сторону, приводить до тих чи інших соціальних відхилень та психічних аномалій. Кожне таке відхилення – не просто відступ від певного взірця, а й закономірний шлях, рух якого зумовлений особливою логікою і психологією. Тому вкрай необхідна не стільки адаптація до наявного, а терапія розвиткового руху індивіда, його життєвого шляху. А це можливо за наявності живого образу потрібного шляху, коли буде вибрано, прийнято, увірувано що/хто є істина для подолання “стрімкої течії життя”. І як меридіани, вийшовши з однієї точки, максимально розходяться на екваторі, все ж зійдуться на іншому полюсі, так і життя людини: не зважаючи на всі “меридіанні” відхилення, воно повертається і лине до єднання із задумом, джерелом, з якого виходить і яким у своїй душевній реальності існує.

Для гуманіста зрозуміло, що ніщо не може стояти вище людини, що жоден із земних інститутів не спроможний ззовні рухати її розвиток поза її внутрішніми імпульсами, причинами, прагненнями. Ось чому вихідне завдання психології – свідомий вибір орієнтирів, а потім дослідження механізмів їх досягнення. Особистість повинна навчитися визначати своє місце у соціумі, свою світоглядну позицію і ті наслідки, які будуть витікати із цієї позиції. Тому психологія як наука завжди наповнена світоглядним сенсом, а відтак обґрунтовує й етично виправдовує канали духовного розвитку особи,

плекання внутрішніх умов повноти людського буття.

Одним з таких соціально організованих каналів є пред'явлення на заняттях із психології системи наукових знань, що безпосередньо стосується сутності екзистенційного буття людини і виявляє перспективи ефективного втілення у життя власної програми самореалізації. Зазначена парадигмальна установка становить засадничий зміст гуманітарної психології, що не прирівнюється гуманістичній і відкриває новий і більш широкий підхід, в якому співвідносяться різноманітні парадигми розуміння людини, її цілісності. Тоді вона стає тим об'єктом пізнавальної творчості, з якого психологія вичерпує і співвідносить різні предмети.

На жаль, чинна система освіти не дає змоги молоді відкрити для себе динамічну систему психологічних знань, яка б пояснювала їхнє життя. “Школа немає більш важливого завдання, як навчати довершеному мисленню, обережності в судженнях і наступності в умовиводах”, – писав Ф. Ніцше. Навпаки, сучасна школа готує не особистостей – соціально мобільних, конкурентноздатних, націлених на успіх, а людину маси, своєрідний типовий продукт “мозаїчної культури”. А. Моль у зв'язку з цим зазначає, що у цій культурі знання утворюються з розрізнених шматків інформації, що пов'язані суто випадковими зв'язками, доволно зорганізованими у часі і просторі. Вони не структуровані, хоча й зчеплені буденними установками не гірше за логічні зв'язки, створюючи ілюзію компактності і повноти. У такий спосіб колишня гуманітарна культура транслювалася у мозаїчну [3, с. 82].

Наслідки впливу зазначеної культури жахливі: буденна людина розучилася зосереджуватися і доводити до кінця зв'язну думку, неспроможна зіставляти свої висновки з повсякденним досвідом. У результаті заблокована здатність до структурного аналізу як повідомлень, так і явищ: людина не може ув'язати в ло-

гічний ланцюжок отриману інформацію і критично її осмислити; отожд-бо логіка міркувань такого продукту масової культури розщеплена. Внаслідок такого “викривлення” особа втрачає потребу у смислі, здатність ставити принципи питання і формувати власну позицію, яка б могла упорядкувати мозаїку власного досвіду [3]. Замість цього такий індивід прекрасно влаштовується у практичному аспекті свого буття, обмеження якого завжди можна виправдати. Така особа свідомо чи несвідомо є споживачем стереотипів, які пригнічують у ній здатність побачити подію чи явище в різних контекстах. “До маси духовно належить той, хто в кожному питанні задовільняється готовою думкою, яка вже перебуває у його голові”, – писав видатний іспанський мислитель Ортега-і-Гассет.

Закріплення стереотипу в свідомості індивіда приводить до нездатності помістити ситуацію в реальні просторові і часові координати. Така людина, коли не стосується її прагматичного виживання, проникається апатією, підсвідомо тяжіє до примітивних пояснень складних проблем, механічно підганяючи ще несвідомі явища під стійку формулу (стереотип) без внутрішньої боротьби, напружених розумових зусиль і критичного аналізу. Тоді індивід – чудовий об'єкт для маніпуляцій зацікавлених суспільних груп у програмуванні в нього певної поведінки. При збалансованій взаємодії мислення, уяви, почуттів людина сприймає реальність в образах, які формуються відповідно із закріпленою у свідомості шкалою цінностей. Цим і визначається поведінка людини. “Якщо маніпулятор ставить перед собою завдання змінити поведінку людини, її програму, то треба на деякий час викривити шкалу цінностей – заставити людей захопити того, чого вони не хочуть” [3, с. 185]. З цього приводу Волтер Липман писав: “Із засобів впливу на особистість найбільш тонким, котрий має виняткову силу навіювання, є той, який створюється і підтримується

галереєю стереотипів. Ми уявляємо собі більшість речей, перш ніж маємо змогу познайомитися з ними досвідно. І ці уявлення, якщо нас в цьому не насторожить наша освіта, з глибини керують усім процесом сприйняття” [Цит. за **3, с. 135**]. Маніпулятор застосовує ці стереотипи як “фільтри”, через які його жертви бачать реальність.

Щоб вирвати людину з цього хибного кола, треба різко змінити понятійний апарат і вийти за межі пов’язаних стереотипів, учити демонструвати напружені розумові і духовні зусилля, вмінню вивільнитися від звичних розумових схем, які обмежують привласнення нового досвіду, і найголовніше – навчати думати не випадковими аналогіями, асоціаціями і хибними образами, а чітко зрозумілими поняттями. Оскільки поведінка людей залежить від теорій, яких вони дотримуються, то завдання освіти полягає в тому, щоб у юної зміни формувати такі поняття, які б сприяли цілісному уявленню про навколишній світ і те місце, яке в ньому посідає кожна людина. Адже уявлення формують у кінцевому підсумку нову дійсність на засадах вибудованої картини світобачення. Відтак людина відіграє роль автора, ініціатора і виконавця індивідуалізованої програми творення свого світу психіки і себе в ньому.

Для ефективного впливу на перебіг навчання і виховання підростаючого покоління треба взяти під контроль ту систему знань, що є засадничою для подальшої діяльності. Знання – сила, котрою може скористатися будь-хто за умов умілого оперування ними. З іншого боку, справжня освіта означає розвиток розуму, а не просто надбання та класифікація знань. Добре організовані і повно задіяні знання символізують майстерність розуму та могутність людського інтелекту.

Процес формування нових знань розпочинається з відбору освітнього змісту. Перш за все необхідно виділити поняття, закони, теорії, що становлять основи

певної науки і є ключем до розуміння багатьох другорядних фактів і явищ, забезпечують необхідний фокус уваги, або точку зору на предмет вивчення. Умовами, за яких навчальна програма може бути путівником в обґрунтуванні очікуваних результатів, є: а) чітке формування дидактичної мети; б) систематизація об’єктів вивчення; в) наявність зафіксованих предметних властивостей, що характеризують привласнені знання й уміння.

Головні компоненти відібраного змісту (сукупність знань, умінь, норм і цінностей) зіставляються за ступенем значущості із критерієм наступності. Варто визначити культурний профіль, тип мислення аудиторії, характер сприйняття презентованого зовні змісту і на підґрунті всього цього спроекувати конкретно-ситуативні педагогічні технології, переважно ігротехнічного, психомистецького чи проблемно-діалогічного наповнення.

Основними чинниками ефективності навчання як соціосистеми тут є мета, спрямована на досягнення кінцевого результату, і час, відведений для її реалізації. Найпродуктивніше у цій ситуації використовувати поетапне зацікавлене усвідомлення. Щоб діяти у своїх інтересах, наступники мають реалістично визначити: а) актуальний стан розуміння привласнення; б) бажаний для них стан; в) сам перехід від теперішнього до майбутнього.

Відповідно до сказаного і структуруються знання з навчальних дисциплін у певну систему задля їх ефективного використання в бурхливому сьогоденні. При цьому найкраще, коли особистісні знання студента організовані концентрично, тоді є можливість їх розширювати, доповнювати, переструктурувати, поглиблювати, переосмислювати. Це істотно впливає на здатність прогнозувати майбутнє, будувати певні перспективи і, зрештою, формує позитивний тип мислення, який внутрішньо вивільняє кожного від рутини буденності. Воднораз

відсутність певної системності у привласненні знань приводить до відчуття невпевненості, випадковості, неефективності. Отож системні знання – це завжди надійне підґрунтя для самовдосконалення. Як сказав Бенджамін Брітт, “учитися – це всерівно, що пливати проти течії: як тільки перестаєш гребти, течія відносить тебе назад”. На жаль, більшість студентів помічають це із великим запізненням.

Отже, для того щоб краще організувати освітній процес у ВНЗ треба якомога повніше враховувати:

1) наявний інформаційний фонд студента, тобто сукупність тих знань, якою він володіє і яка є точкою відліку у навчанні; від цього залежить методика презентації нових знань і техніка їх привласнення;

2) перебіг пізнавальних і діяльнісних процесів, які забезпечують реалізацію дидактичних завдань та особистих досягнень кожного студента;

3) кінцевий результат навчальної діяльності як індикатор того, чого вдалося досягти.

Відповідно до цих параметрів викладач формує блок або модуль знань, що охоплює всі аспекти життєактивності людини як суб'єкта діяльності. Очевидно, що внутрішній світ наступників більшою чи меншою мірою формувався під тиском мозаїчної культури, що сприяє закріпленню у їхньому світосприйнятті набору стереотипів – “структурних одиниць свідомості” [5]. Перш за все треба нейтралізувати негативну дію цих стереотипів, не руйнуючи і не заперечуючи потенціал ментального досвіду кожного.

Подібно до того, як фермер оре землю, вносить добрива, щоб бути впевненим в урожаї, так само й мозок людини треба підготувати до прийому насіння, тобто до прийняття вдало підібраної інформації, яка з часом перетвориться на активну установку. Форма освітньої презентації цієї інформації має бути такою, щоб студент не зміг засумніватися в ній,

а сприйняв її без будь-яких упереджень, зреагувавши очікувано та продуктивно. “Багатство суб'єктивного світу людини, – пише Григорій Костюк, – її суб'єктивних властивостей та якостей визначається багатством світу. Формуючись у процесі діяльності, психічні процеси і властивості людини в ній і виявляються” [5, с. 28]. У зв'язку з цим вкажемо на основні аспекти життєвої самореалізації студентства:

– екзистенційний світ його буття, так зване Я у собі;

– професійна підготовка, що гарантує успіх у майбутньому і визначається поняттям “рацію”;

– міжособистісні стосунки, через які кожен краще пізнає себе та усвідомлює своє місце серед інших;

– творення моральних цінностей, котрі знаходять підтвердження в таких категоріях, як добро, зло, краса, милосердя, істина, свобода;

– естетичні цінності, причому без зайвого прагматизму, коли реалізується прагнення як насолоджуватися ними, так і творити їх;

– пошук сенсу буття – один з найголовніших аспектів життя кожного, хто хоче виправдати велике ім'я “людина”.

Вищезгадані аспекти за умови їх взаємодоповнення спричинюють утворення системи особистісних знань із культурним ядром. Проте усвідомлення і переосмислення усталених, як і щойно здобутих знань – явище динамічне, розвиткове. Нас цікавить, як окультурити буденну свідомість молоді, котра заповнена упередженнями, побутовими знаннями, стереотипами. У будь-якому разі все треба розпочати з мотивації та мотивування особистих досягнень. Для цього варто вдаватися до різноманітних дидактичних прийомів, а саме: уточненого порівняння чи узагальнення, фактичної конкретизації чи аргументації, пошуку аналогів у розв'язанні суспільних проблем чи виходу з тупикових ситуацій, обґрунтування чи спростування гіпотези,

формування результатів дослідження чи постановки нових завдань пошукування. Основний акцент треба переносити на самостійну пізнавальну роботу студентів.

Головне завдання тут – самому викладачеві вирватися з тенет мозаїчної культури, піднятися вище буденності, допомогти демонстрації таких умінь і навичок, які свідчать про самоповагу, гідну позицію серед колег по роботі. Звідси головна домінанта навчального процесу у ВНЗ – саморозвиток особистості, перенесення акценту з викладання на учіння, самостійну пізнавальну та інноваційну роботу студентів. Задля цього на заняттях і створюються сприятливі умови для самовияву кожним власного розумового, соціального, вартісного і духовного потенціалу. Тоді студент діє як повноцінний суб'єкт, компетентна особистість й самоєфективна індивідуальність.

ВИСНОВКИ

1. Існуюча система освіти у ВНЗ сповідує інформаційно зорієнтовані схеми навчання, використовує переважно примусові важелі впливу й однакові для всіх обсяги і строки привласнення знань. Зміст сучасної гуманітарної освіти треба оновити так, щоб він розвивав особистість, примножував її творчий і самореалізаційний потенціал.

2. Навчання – це не лише добування знань і формування умінь та навичок, а переважно дієвий засіб культурного зростання студента. Для цього останній має чітко уявити, які дії треба йому виконати, щоб на розуміннєвому рівні оволодіти певним багажем системних, а відтак логічно структурованих і динамічних знань. Воднораз він покликаний усвідомлювати перебіг розвитку конкретних здібностей (аналіз, рефлексія, планування тощо), підтримувати пошукову активність, формувати індивідуальний стиль діяльності, задіюючи власні Я-схеми,

котрі пробуджують пусковий механізм продуктивної мислєдїяльностї.

3. Ситуативно-тактичне налаштування педагога на паритетну освітню співдїяльностї із студентом допоможе останньому набути корисних знань і навичок, виховати у собі мотивацію до самовдосконалення через інтенсивний розвиток окремих здібностей, наявностї яких дасть змогу впевнено себе почувати в нестабільних умовах суспільного оточення, відповідати за організацію та самоєфективностї власного життя.

1. *Братусь Б.С.* Опыт обоснования гуманитарной психологии // Гуманистическая и трансперсональная психология: Хрестоматия. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – С. 54–71.

2. Гуманистическая и трансперсональная психология: Хрестоматия. – Мн.: Харвест, М.: 2000 – 592 с.

3. *Кара-Мурза С.Г.* Манипуляция сознанием. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс: 2001. – 832 с.

4. *Хилл Н.* Закон успеха. Думай и богатей. – Екатеринбург: Литур, 2001. – 704 с.

5. Основы психологии: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 1996 – 632 с.

6. *Стиваковский В.М.* Если хочешь быть богатым и счастливым – не ходи в школу. – К: Гранд, 1996 – 204 с.

7. Способности и склонности: комплексные исследования / Под ред. Э.А. Голубевой. – М.: Педагогика, 1989. – 197 с.

8. *Сухарев В.А.* Психология жизненного успеха. – Симферополь: Бизнес-Информ, 1999. – 432 с.

9. Сучасні освітні технології. – К.: Віпол, 1999. – 200 с.

10. Формування соціально-психологічних знань на уроках суспільствознавчого циклу // Історія в школі. – 1998. - №2. – С.9-13.

11. *Хохель С.О.* Секреты победителя: Книга развития личных качеств. – СПб.: Невский проспект, 2000. – 192 с.

12. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности. – Спб.: Питер Ком, 1998. – 608 с.

Надійшла до редакції 8.08.2002.